

**Підсумки досліджень
у галузі слов'яно-руської археології
(1976—1980 рр.)**

На території України зосереджена велика кількість ранньослов'янських і давньоруських пам'яток, які є важливим, а нерідко і єдиним джерелом вивчення ранньої та середньовічної історії слов'янських народів.

Одним із найбільш важливих в ранньослов'янській проблематиці є питання походження слов'ян та формування етнокультурної слов'янської спільності. Його вивчення вимагає широких археологічних досліджень багатьох археологічних культур на території Східної і Центральної Європи і кореляції здобутої інформації з даними інших суміжних наук, зокрема історії, лінгвістики, антропології.

Значним досягненням слов'янської археології в післявоєнні роки слід вважати відкриття і широкі розкопки слов'янських пам'яток VI—VII ст. нашої ери, а в останні роки — V ст. н. е., які до недавнього часу не були відомі. Дослідження цих пам'яток, а також розкопки поселень і могильників першої половини I тисячоліття н. е. і більш ранніх на території Східної і Центральної Європи відкривають нові можливості їх ретроспективного вивчення і розкриття тих соціально-економічних і етнокультурних процесів, що обумовили виникнення ранньосередньовічної слов'янської спільності і зародження слов'янських державних організацій.

Разом з тим, нагромадження нових матеріалів ставить перед дослідниками проблеми, що вимагають нових теоретичних розробок, уточнення і перегляду застарілих концепцій і положень. Установлено, що жодна із культур першої половини I тисячоліття н. е., відомих на території Центральної і Східної Європи, не становить сама по собі підґрунтя ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Виходячи із встановленого нами положення, що ранньосередньовічна культура слов'ян синтезує елементи багатьох культур Східної і Центральної Європи, сектор ранньослов'янської, давньоруської і середньовічної археології проводить комплексні дослідження з охопленням всіх археологічних культур рубежу I тисячоліття н. е. на території республіки. У 80-х роках ці дослідження будуть поглиблені і розширені територіально, оскільки вони координуються з Інститутом археології АН СРСР, археологами-славістами Білорусії і Молдавії, з якими заключені договори про організацію спільних досліджень.

З 1982 р. разом з Інститутом археології АН СРСР та Інститутом археології Болгарської АН починається розробка теми «Слов'янські та протоболгарські культури на території СРСР та НРБ», що передбачає дослідження ранньосередньовічних пам'яток як в Болгарії, так і в СРСР, у тому числі на території України.

На території УРСР відомі пам'ятки дев'яти археологічних культур кінця III ст. до н. е. — V ст. н. е., тобто періоду формування слов'янської етнічної спільності та складення її території. Усі вони охоплені археологічними дослідженнями.

Важливе місце серед цих культур посідають зарубинецькі старожитності, що займають територію Верхнього та Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся, Подесення та верхів'я Південного Бугу¹. Крім того, пізньозарубинецьку кераміку та навіть окремі комплекси виявлено

¹ Баран В. Д., Максимов Є. В. Досягнення і проблеми слов'янської археології УРСР.— Археологія, 1978, вип. 26, с. 59—77.

у Верхньому та Середньому Подністров'ї і на Західному Бугу (Великі Грєневичі) ².

Дослідження зарубинецьких пам'яток тривають з перервами близько 80-ти років. Краще вивчені могильники, ніж поселення. В останні роки Є. В. Максимов провів розкопки укріплених поселень-городищ (Пилипенкова Гора, Бабина Гора) поблизу Канєва, існування яких на території зарубинецької культури піддавалося сумніву, і поселення Монастирок. С. П. Пачкова почала розкопки могильника у Вишеньках неподалік Києва.

Розкопки зарубинецьких селищ і городищ значно розширили асортимент і кількість речового матеріалу. На городищі Пилипенкова Гора поблизу Канєва Є. В. Максимов виявив, зокрема, значну кількість імпортних амфор — серед них уламки пороських та коських та клеймами на ручках, виготовлення яких дослідник за Б. М. Граковим відносить до III ст. до н. е. Цей матеріал, на його думку, визначає час виникнення зарубинецьких поселень у Середньому Подніпров'ї. Спроби омолодження зарубинецької культури на одне століття дослідник вважає передчасними і невдалими. Установлення нижньої дати зарубинецької культури дало можливість більш реалістично підійти до вирішення питання про шляхи її формування, з нових позицій розглянути етнічну належність зарубинецького населення ³. Виникнення зарубинецької етнокультурної спільності співпадає з припиненням існування в III ст. до н. е. ряду археологічних культур: пізньопоморської, мілоградської, скіфської лісостепової правобережної та ін. Саме ці культури в процесі взаємопроникнення стали основою зарубинецьких старожитностей на Поліссі і Подніпров'ї. Важливим досягненням останніх років слід вважати виявлення і виділення пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютіж, Рахнів, Козаровичі (дослідження В. І. Бідзілі, П. І. Хавлюка, Є. В. Максимова, Р. С. Орлова). Вони з'являються в I—II ст. н. е. і поєднуються на південному заході зі старожитностями Верхнього Подністров'я, що включають елементи пшеворської та липицької культур (Підріжжя, Ремезівці, Майдан Гологірський), а на Середньому Дністрі і Пруті — з пам'ятками типу Лукашівка, на північному сході — з старожитностями типу Почєпа. Вивчення цих пам'яток лише починається, але вже зараз можна визначити, що вони являються тією ланкою, без розуміння якої не можна розв'язувати питання про історичну долю населення зарубинецької культури і її відношення до пам'яток кївського типу. Ці пам'ятки Ю. В. Кухаренко звів в одну етнокультурну групу, але це зведення вимагає серйозних виправлень і перегляду ⁴.

Важливе значення для вивчення економіки, зокрема металургії, у Подніпров'ї в I—II ст. н. е. мають відкриття В. І. Бідзілею і Д. П. Недопако металургійного центру цього часу поблизу с. Кочєржинці Уманського району Черкаської області (вже виявлено 170 горнів, розкопки продовжуються) ⁵. Очевидно, виникнення таких великих металургійних осередків типу свєтокжїнських, вказує на взаємозалежність економічного розвитку Середньої і Східної Європи в цей час.

1975 р. розпочато систематичні дослідження пшеворської культури у верхів'ях Західного Бугу і Дністра, які до цього часу були відомі

² Козак Д. Н. Пшеворская культура в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 89—90.

³ Максимов Є. В. Античний імпорнт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час.— Археологія, 1963, вип. 15, с. 110—121; Баран В. Д., Максимов Є. В. Досягнення і проблеми..., с. 59—77.

⁴ Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках Подолии.— Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 142—146.

⁵ Недопако Д. П., Паньков С. В. Центр древней черной металлургии на Уманщине.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980 г., с. 126—127.

на цій території з окремих поховань. Зараз відкрито близько 30 пунктів з матеріалами пшеворської культури. На ряді з них Д. Н. Козаком проведено стаціонарні розкопки (Підберізці, Соکیلники, Зубра та ін.⁶) (рис. 1). Вивчення здобутого матеріалу дозволило визначити час і шляхи їх поширення в межиріччя Верхнього Дністра і Західного Бугу, розкрити відношення до інших культурних груп на цій території. Установлено, що пам'ятки пшеворської культури прийшли сюди з території Повіслення в I ст. до н. е.⁷ Починаючи з цього часу до IV ст. н. е. ця культура у своєму розвитку пройшла декілька етапів, поступово змінюючи свій характер порівняно з пшеворськими пам'ятками в районах на захід від Вісли. Лише на першому етапі (середина I ст. до н. е.—I ст. н. е.), за спостереженнями Д. Н. Козака, пшеворські пам'ятки у Верхньому Подністров'ї зберігають риси, притаманні всій пшеворській культурі. У I ст. н. е. пшеворське населення вступає в контакт з іншими етнічними групами цього регіону — населенням липицької і зарубинецької культур. Починається процес інтеграції матеріальної культури цих груп населення⁸. Особливо помітним є вплив зарубинецької культури, населення якої в другій половині I—II ст. н. е. просувається на південь, у верхів'я Південного Бугу і Подністров'я.

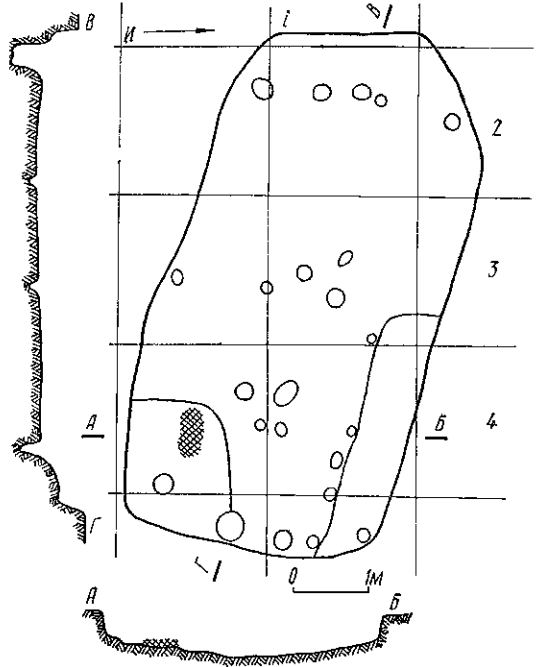

Рис. 1. План і розріз житла № 7 із поселення пшеворської культури в с. Підберізці.

Воно приносить з собою квадратні напівземлянки і характерні форми посуду, які мають аналогії лише в кераміці зарубинецької культури. У комплексах поселень I—II ст. н. е. Подністров'я цей посуд, за підрахунками Д. Н. Козака, становить до 30% всієї виявленої кераміки⁹. Все це приводить до виникнення на цій території нових пам'яток, що включають елементи трьох культур — пшеворської, зарубинецької, липицької і вже помітно відрізняються від синхронних пам'яток пшеворської культури середньої Польщі. Ці старожитності, як і пам'ятки типу Ремезівців та Рахнів, включаються в процеси, що привели до виникнення в межиріччя Дніпра і Дністра окремої локальної групи черняхівської культури.

В. М. Цягилик і С. П. Пачкова розкопували пам'ятки липицької культури і типу Лукашівка на Дністрі (Болотне, Круглик, Оселівка). На основі аналізу матеріалу і статистичних підрахунків типів кераміки із поселень у Круглику та Горошеві автор розкопок С. П. Пачкова при-

⁶ Козак Д. Н. Підберізці — поселення пшеворської культури на Львівщині.— Археологія, 1977, вип. 23, с. 77—78.

⁷ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 80—81.

⁸ Там же, с. 72—90.

⁹ Козак Д. Н. Племена пшеворской культуры в междуречье Днестра и Западного Буга.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1977, с. 14—15.

йшла до висновку, що старожитності пізньолатенського часу на Середньому Дністрі представлені не лише пам'ятками типу Лукашівка, але й іншою групою поселень, близьких до пам'яток пшеворської культури¹⁰.

Важливі результати досягнуто при розкопках двошарового поселення в с. Оселівці Кельменецького району Чернівецької області, які здійснив В. М. Цигилик у 1975—1978 рр. у складі Дністровської комплексної археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР. Нижній шар поселення представляють житлові і господарські споруди типу Лукашівка, які датуються I—II ст. н. е. Розробка питання про відношення цих пам'яток до зарубинецької культури та інших культур Карпато-Дністровського регіону допоможе з'ясувати їх місце в етнокультурних і соціально-економічних процесах у першій половині I тисячоліття н. е. на цій території.

Велику увагу приділяють археологи України дослідженню культур другої чверті I тисячоліття н. е., які є безпосередніми попередниками ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. В останні роки проведено значні роботи по вивченню пам'яток київської культури III—IV ст. н. е. Більш-менш планомірно дослідження цих пам'яток почалися в 60-х роках роботами В. М. Даниленка і П. М. Третьякова. У 70-х роках з'являються перші наукові статті, присвячені матеріалам цих пам'яток (В. М. Даниленко, Н. М. Кравченко, Є. В. Максимов, Р. В. Терпиловський та ін.)¹¹. Останнім часом значно розширилася географія вивчення пам'яток київської культури. Крім Верхнього Подніпров'я на території УРСР, їх досліджують Л. Д. Поболь у Білорусії і Е. О. Симонович у Курській області РРФСР¹².

Серед пам'яток, розкопаних у 1975—1978 рр., слід назвати поселення поблизу Обухова (розкопки Н. М. Кравченко) та с. Роїще на Десні, де Є. В. Максимов і Р. В. Терпиловський на площі 2170 м² відкрили п'ять жител-напівземлянок, шість господарських споруд і близько 230 ям-погребів, зібрано значний матеріал¹³. (рис. 2). Одночасно вони провели розкопки на поселеннях київської культури на Десні в Ульянівці, Киселівці та ін. Розроблено відносну хронологію і періодизацію пам'яток київського типу Подесення¹⁴. Виділено два етапи в розвитку київської культури Подесення, які досить надійно прив'язуються до абсолютних дат. Це особливо відноситься до комплексів другого етапу, представлених пам'ятками типу Роїща і Ульянівки, хронологія яких базується на добре датованих знахідках черняхівських гончарних посудин, гребенів, пржок та ін. У хронологічному відношенні вони заповнюють ланку, що відділяла такі пам'ятки, як Козаровичі і Лавриків Ліс (III—перша половина IV ст. н. е.) від слов'янських пам'яток раннього середньовіччя.

Порівняльне вивчення Р. В. Терпиловським керамічних комплексів Роїща та Ульянівки з матеріалами колочинських та пенківських па-

¹⁰ Пачкова С. П. К вопросу о памятниках позднелатенского времени на Среднем Днестре.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 57—71.

¹¹ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.— Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тысячелетия н. э. у с. Козаровичи близ Киева.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 11—21; Терпиловский Р. В. Новые памятники III—IV вв. н. э. в Черниговском Подесенье.— В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 123—141; Кравченко Н. М., Горюховский Е. Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.— СА, 1979, № 2, с. 51—69.

¹² Симонович Э. А. Северная периферия черняховской культуры и славяне.— В кн.: Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 23—25.

¹³ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселения киевского типа близ Чернигова.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 91—103.

¹⁴ Горюнов Е. О. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е.— Археологія, 1975, вип. 18, с. 42—50.

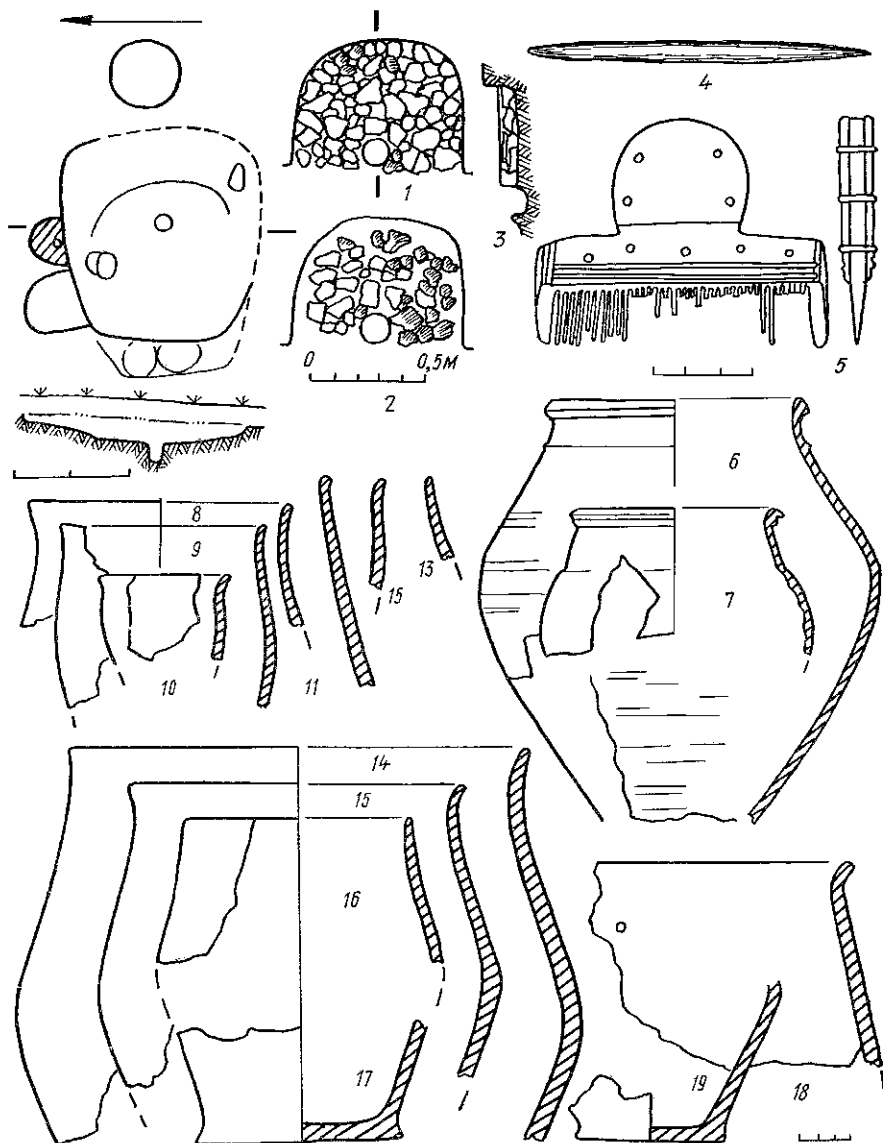

Рис. 2. План і розріз житла № 14 із поселення київської культури в Роїше та знахідки з нього (4 — проколка; 5 — гребінь; 6, 7 — гончарна кераміка, 8—19 — ліпна кераміка).

м'яток показало їх значну типологічну близькість, що підтверджує гіпотезу П. М. Третякова про значний внесок, який зробило деснянське населення в процес формування пам'яток типу Пеньківки¹⁵. Значна група посуду (до 30%) Обухова типологічно близька до кераміки празького типу.

Матеріали дали можливість реконструювати основні напрямки господарської діяльності населення київської культури. Соціально-економічна модель населення Верхнього Подніпров'я III—IV ст. н. е. лягла в основу господарської діяльності слов'янських племен раннього середньовіччя. /Всі ці та інші питання розглянуто на конкретному

¹⁵ Третяков П. Н. У истоков древнерусской народности.— МИА, 1970, № 179, с. 83—99.

матеріалі у кандидатській дисертації Р. В. Терпиловського, спеціально присвяченій пам'яткам київської культури Подесення¹⁶.

Проте систематичне вивчення пам'яток київської культури лише почалося. Ще недостатньо вивчено характер культури на всій території її поширення, слабо забезпечені матеріалом такі проблеми, як генезис цих пам'яток, їх відношення до пізньозарубинецьких старожитностей, синхронної черняхівської культури, що вимагає розширення археологічних досліджень на території їх стику, встановлення західної межі поширення київської культури та ін.¹⁷ Успішному вирішенню принаймні частини цих завдань будуть сприяти дослідження широкими площами пам'яток III—IV ст. поблизу Києва для експонування їх учасникам V Міжнародного Конгресу слов'янської археології, що відбудеться в м. Києві у 1985 р.

В останні роки продовжуються дослідження пам'яток черняхівської культури на території республіки. Черняхівська культура — одна з найбільших і яскраво виражених соціально-економічних та культурних утворень першої половини I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної Європи. Без її вивчення важко, а то й неможливо зрозуміти складність взаємовідносин племен у «варварському світі», їх зв'язки з Римською імперією, відтворити суспільні процеси, що привели до виникнення східнослов'янських племінних союзів, які стали основою утворення східнослов'янської державності.

Пам'ятки черняхівської культури вивчаються вже більше 80-и років¹⁷. За цей час лише на території України відкрито близько трьох місцезнаходжень матеріалів цієї культури, картографованих Є. В. Махно, яка підготувала друге доповнене видання археологічної карти черняхівських пам'яток¹⁸. Протягом цього часу піднято багато питань, що стосуються території поширення культури, локальних варіантів, характеру матеріалів, економіки, соціальної організації та етнічної належності її носіїв, відношення до інших синхронних, більш ранніх та більш пізніх культур і т. п. Проте значна частина порушених проблем ще не знайшла свого остаточного вирішення. Зокрема, не вистачає даних для з'ясування структури тих процесів, що привели до виникнення культури, як єдиного цілого. Зараз визнана її синкретичність і повна неспроможність готської теорії, але дискусійним залишається питання про те, які компоненти до неї входять і з якими етнічними групами населення Південно-Східної Європи вони пов'язані, в яких регіонах поширення культури найкраще виражені в археологічному матеріалі. Дослідників етногенезу та ранньої історії слов'ян найбільше цікавить, яке місце в історії черняхівської культури займали слов'яни, участь її носіїв у процесі формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя. З метою розв'язання цих складних проблем, що мають не лише наукове, але й політичне значення, вся територія поширення черняхівських пам'яток у межах республіки охоплена планомірними дослідженнями. Останнім часом проведено дослідження поселень і могильників як в лісостеповій, так і в степовій зонах.

У лісостеповій зоні Є. В. Махно проводить розкопки могильника в с. Соснівка¹⁹, В. І. Бідзіля і В. К. Воляник — поселення поблизу с. Завадівка на Дніпрі; у Чернилові Руському і Думанові на Поділлі досліджують могильники І. П. Герета та В. В. Кропоткін; у верхів'ях

¹⁶ Терпиловский Р. В. Население Среднего и Нижнего Подесенья III—IV вв. Автореф. дис... канд. ист. наук.— Киев, 1980.

¹⁷ Баран В. Д. Древние славяне между Днестром и Припятью.— Автореф. дис. ... д-ра ист. наук, М., 1972.

¹⁸ Висловлюю подяку Є. В. Махно за дозвіл ознайомитися з матеріалами карти.

¹⁹ Махно Е. В., Сикорский М. И., Бузян Г. Н. Могильник черняховской культуры у с. Сосновки.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, с. 135—136.

Південного Бугу кілька поселень черняхівського типу відкрив П. І. Хавлюк.

Значні розкопки в останні роки здійснила Слов'яно-руська дністровська археологічна експедиція під керівництвом автора на Середньому Дністрі в зоні затоплення Могилів-Подільської ГЕС. Широкими площами розкопано поселення і могильник в с. Оселівці, могильник у Романківцях Чернівецької області на правому березі Дніпра (В. М. Цигилик, Г. Ф. Нікітіна), поселення в Бакоті (И. С. Винокур), Соколі (Л. В. Вакуленко) (рис. 3), Теремцях (В. Д. Баран), Великій Слободі (Д. Н. Козак, О. І. Журко) Кам'янець-Подільського району Хмельницької області²⁰. Ці дослідження показали, що навіть на такій незначній території в межах одного невеликого адміністративного району поселення черняхівської культури відрізняються як за характером житлобудівництва, так і археологічного матеріалу. Якщо в Соколі, Теремцях, Бакоті основним типом житла були напівземлянки з піччю-кам'яною, то на поселенні у Великій Слободі відкрито легко заглиблені видовжені житла (в одному випадку довжина сягає 14,8 м, при ширині до 4,8 м) з великою кількістю ям від стовпів. На поселенні в Оселівці домінують великі наземні житла з вогнищем, що представлені завалами глиняної обмазки. Відмінності простежуються і в характері кераміки, зокрема ліпної, а також у кількісному співвідношенні гончарного і ліпного посуду в комплексах споруд. Ліпна кераміка із Великої Слободи близька до посуду пшеворської культури, а в окремих випадках вельбарської. Вперше в історії досліджень черняхівської культури на поселенні в Теремцях автору вдалося виділити два горизонти, верхній із яких представляють 24 житла — напівземлянки квадратної форми з печами-кам'янками, датовані фібулами, амфорним матеріалом та скляним кубком у межах IV—V ст. н. е. (рис. 4). В одному випадку на долівці житла 14 було знайдено трипальчасту бронзову фібулу V ст. н. е.²¹ Керамічний комплекс жител складається з ліпного і гончарного сіроглиняного посуду в різному кількісному співвідношенні. Теремцівське поселення є тією ланкою, що хронологічно і типологічно пов'язує переважну частину пам'яток черняхівської культури лісостепової зони України із наступними слов'янськими поселеннями VI—VII ст. н. е. Надійність цього зв'язку підтверджують аналогічні або близькі житлові комплекси Сокола, Бакоти, Черепина та ін.²² Відкриття на поселенні в Теремцях, Соколі та інших черняхівських поселеннях на Верхньому та Середньому Дністрі, примусять навіть скептиків визнати синкретичність черняхівської культури, наявність у ній слов'янського компоненту і доведуть неспроможність готської концепції. Ці дослідження утверджують впевненість у тому, що вирішення слов'янського етногенезу і ранньої історії слов'ян не може обійтися без глибоких досліджень черняхівських старожитностей. Разом з тим слід зазначити, що їх всестороннє вивчення включає і ряд інших питань етнокультурного плану, які виходять за межі чисто слов'янської проблематики.

²⁰ Баран В. Д. Славянские древности V в. (по материалам Поднестровья). Тезисы докладов советской делегации на IV Международном Конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 54—55; Вакуленко Л. В. Поселение позднеднеримского времени у с. Сокол на Среднем Днестре.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 132; Винокур И. С. Исследования 1978—1979 гг. на селище I тыс. н. э. у с. Бакота на Среднем Днестре.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 138—139.

²¹ Баран В. Д. Славянские древности V в. н. е. ..., с. 54—55.

²² Вакуленко Л. В. Поселение позднеднеримского времени у с. Сокол на Среднем Днестре..., с. 132—133; Винокур И. С. Черняховские племена лесостепной полосы Правобережной Украины и вопросы этногенеза славян. Тезисы докладов советской делегации на IV Международном Конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 9—10.

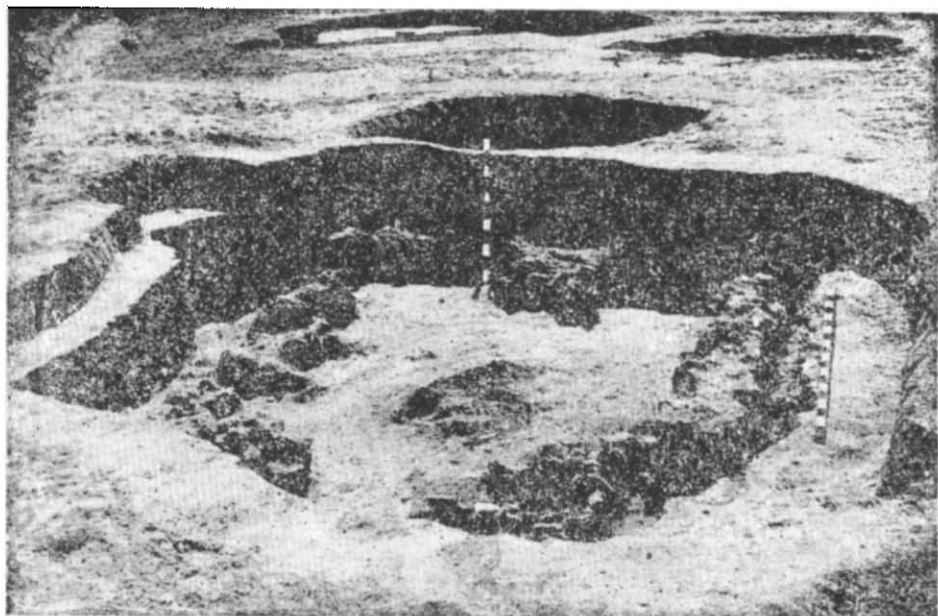

Рис. 3. Житло з піччю-кам'янкою № 9 із поселення черняхівської культури в с. Соکیل.

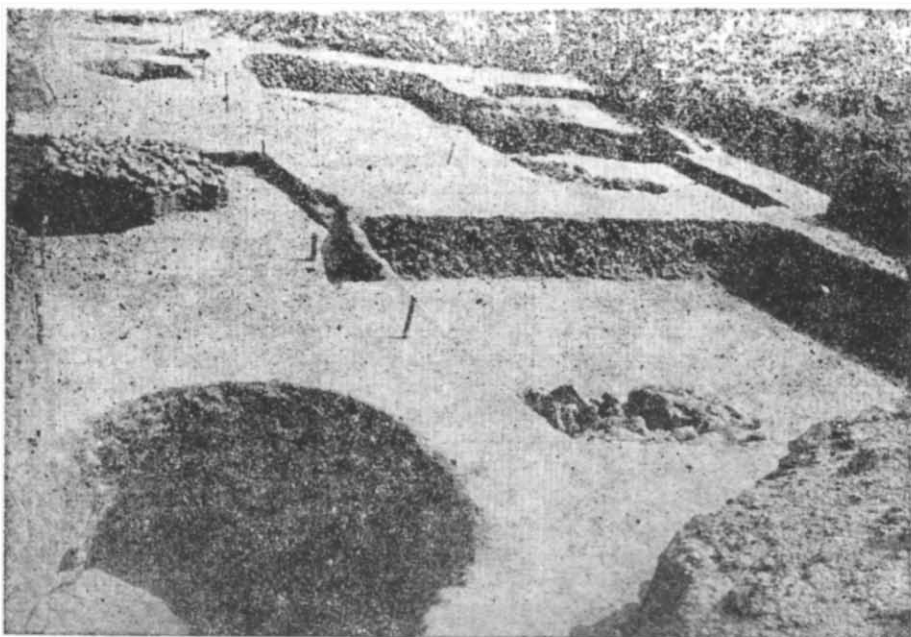

Рис. 4. Розкоп I на поселенні в с. Теремці.

Розробка останніх тісно пов'язана з дослідженнями черняхівських пам'яток у степовій зоні Придніпров'я, зокрема в Північно-Західному Причорномор'ї. Роботи тут проводять Е. О. Симонович, Б. В. Магомедов і О. В. Гудкова в Одеській області поблизу сіл Фурманівка, Холмське, в Миколаївській області на пам'ятках Каборга IV, Кам'янка-Анчекрак та ін.²³ Значні розкопки здійснила О. В. Гудкова на поселен-

²³ Симонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, 1967, № 139, с. 205—237; Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.).— В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, с. 24—62;

ні перших століть нашої ери неподалік с. Молога Одеської області. Виявлені матеріали дають можливість розглядати населення Північно-Західного Причорномор'я, яке заселило периферію античних міст у перших століттях нашої ери, як активних учасників тих процесів, що привели до створення черняхівської культури. Очевидно, це населення співіснувало з мешканцями античних міст Північного Причорномор'я і стало основним носієм культурних надбань провінціалноримської культури на території Лісостепу. Це простежується і у виготовленні гончарного посуду. Сіроглиняний гончарний посуд, відомий в перших століттях нашої ери в античних центрах Північно-Західного Причорномор'я, наприкінці II — на початку III ст. н. е. разом з гончарним колом поширюється до північних границь Лісостепу і стає однією із постійних важливих ознак черняхівської культури. Наявність на поселеннях черняхівської культури амфорної тари, в якій привозили олію та вино з римських провінцій, і її відсутність у західних і північних сусідів — пшеворських і вельбарських племен, а також населення київської культури (за виключенням тих пограничних пунктів, до яких вона поступала за посередництвом носіїв черняхівської культури), вказує, що населення останньої було підготовлене до використання цих продуктів, на відміну від вищезгаданих. Звідси випливає, що черняхівське населення володіло навиками, які могли з'явитися лише в процесі довготривалого співжиття з мешканцями античних міст Північного Причорномор'я та їх хори. Це могли бути греки, пізні скіфи, сармати і фракійці. Розселення у Північному Причорномор'ї значних груп населення з північних і західних районів Лісостепу, а також носіїв вельбарської культури, привели до появи тут елементів, характерних для цих груп населення. Тому в степах Північного Причорномор'я поряд з трупопокладеннями часто в могилах із заплечиками, або підбоем, з'являються трупоспалення, а на поселеннях з суцільною кам'яною забудовою трапляються наземні або заглиблені глинобитні споруди і характерний набір речей.

Важливим досягненням у вивченні черняхівської культури є відкриття і дослідження городищ. Усі вони розташовані в степовій зоні України: Башмачка на Дніпрі (Дніпропетровська область), Городок на Південному Бугу і Олександрівка на Інгульці (в межах Миколаївської області)²⁴. На городищі поблизу с. Башмачка А. Т. Сміленко провела широкі археологічні розкопки. На відкритій площі в 3000 м² досліджено кам'яні укріплення, житлові та господарські споруди. Дослідження городищ відкривають додаткові можливості для вивчення соціальної та політичної історії населення черняхівської культури.

У 1980 р. Л. В. Вакуленко поновила стаціонарне вивчення пам'яток Карпатського підгір'я. Старожитності карпато-дунайського басейну мають важливе значення для вивчення взаємовідносин слов'янського та фракійського світу. З метою поглибленого вивчення цієї проблематики за ініціативою директора Інституту археології І. І. Артеменка створено спеціальну експедицію по вивченню старожитностей Дністро-Дунайського межиріччя, яка під керівництвом А. Т. Сміленко з 1980 р. почала дослідження пізньоримських і ранньосередньовічних пам'яток у цьому регіоні.

Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Магомедов Б. В. и др. Работы Ингульской экспедиции.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 389—390; Магомедов Б. В. Могильник Каменка-Анчекрак в Николаевской области — Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР. Ужгород, 1978, с. 89—90; Гудкова А. В. К истории культурной атрибуции памятников черняховского типа степной зоны СССР — МАСП, 1976, вып. 8, с. 119—131.

²⁴ Сміленко А. Т., Мизин В. А. Городище черняховской культуры.— В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 48—66; Магомедов Б. В. Городища черняховской культуры.— Тезисы докладов на XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 133.

В останні роки досягнуто помітних результатів у вивченні на території України слов'янських пам'яток раннього середньовіччя (V—VII ст. н. е.). Вони відкриті в 50-х роках нашого століття, а їх плано-мірне вивчення не перевищує двох десятків років. За цей час на території УРСР відкрито сотні слов'янських поселень. На багатьох із них проведено стаціонарні розкопки (Корчак VII, Корчак IX, Ріпнів, Зимне, Городок, Устя, Бакота, Пеньківка, Хитці, Сименки та ін.). Результати цих досліджень узагальнені в ряді статей і монографій²⁵.

На Середньому Дністрі завдяки охоронним розкопкам археологічних пам'яток у зоні затоплення Могилів-Подільської ГЕС, які здійсню-

Рис. 5. Одна з ділянок на слов'янському поселенні Рашків III.

вала Дністровська комплексна археологічна експедиція під керівництвом автора, нам вдалося розкопати повністю два великі слов'янські поселення (Рашків III і Рашків I). На першому з них (датується кінцем V—VII ст. н. е.) відкрито 92 житла (рис. 5), на другому (датованому кінцем VII—початком IX ст. н. е.) — 80 жител. Крім того, на цих поселеннях виявлено велику кількість господарських споруд і залізоплавильний горн. Це перші слов'янські поселення з великою кількістю жител. Ці розкопки відкривають шлях до палеоекономічних і демографічних досліджень і проливають світло на соціально-економічну структуру слов'янського суспільства в ранньому середньовіччі. Гіпотеза про те, що слов'яни в ранньому середньовіччі жили невеликими родовами колективами на невеликих поселеннях, у світлі здобутих матеріалів вимагає перегляду.

Визначним досягненням слов'янської археології є відкриття пам'яток третьої чверті I тисячоліття, на яких поряд з об'єктами VI—VII ст. виявлено комплекси V ст. н. е. Вони охоплюють велику територію від верхів'їв Псла на сході, до верхів'їв Дністра, Південного Бугу, Пруту

²⁵ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М.,— 1976; Тимошук Б. О. Слов'яни північної Буковини V—IX ст.— К., 1976; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972; Аулік В. В. Зимнівське городище. К., 1972; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. К., 1975; Берзовец Д. Т. Поселення уличей на Тямине.— МИА, 1963; № 108, с. 145—208; Винокур И. С. Исследования 1978—1979 гг. на селище I тысячелетия н. э. у с. Бакота..., с. 138—139; Горюнов Е. А. К истории Днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э. Автореф. канд. диссертации. М., 1977; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 181—215

на південному заході. Не всі пам'ятки вивчені, проте багато із них (Куня, Пархомівка, Теремці, Каветчина, Кодин — розкопки П. І. Хавлюка, В. Д. Барана, О. М. Приходнюка, І. П. Русанової, Б. О. Тимощука) надійно датовані фібулами V ст. н. е., що дає можливість виділити їх в окремий хронологічний етап, який передував старожитностям VI—VII ст. За характером матеріалу пам'ятки можна розділити на дві територіальні групи, пов'язані з регіоном Середнього Дніпра і Південного Бугу, з одного боку, і Дністро-Прутського межиріччя, з другого.

Дослідження О. М. Приходнюка, Є. А. Горюнова, Р. В. Терпилового показали, що пам'ятки першої групи за характером матеріалу (чотирикутні напівземлянки з вогнищем, переважають ямні поховання, біконічні форми горщиків) типологічно пов'язуються з пам'ятками київської культури. Це, зокрема, підтверджують матеріали таких поселень, як Кочубіївка, Гута Михайлівська, Сумки, Будище, досліджених О. М. Приходнюком, які він виділяє в ранню фазу пеньківської культури і датує V—серединою VI ст. н. е.²⁶ Разом з тим О. М. Приходнюк відзначає впливи черняхівської і сусідніх степових культур на формування пеньківських старожитностей.

У другій дністровсько-прутській групі пам'яток слід розмежувати, з одного боку, ранньослов'янські поселення, на яких є житлові комплекси V ст. н. е. (Кодин, Лука-Каветчинська (рис. 6), Зелений Гай, Устя, Рашків II, Рашків III та ін.), з другого — поселення черняхівської культури і культури карпатських курганів (Черепин, Сокіл, Бакота, Теремці, Рогізна, Гореча, Кодин II). Для перших ранньосередньовічних поселень об'єкти V ст. визначають час їх виникнення, для других — вони становлять завершальний етап їх існування. Ці пам'ятки типологічно пов'язані між собою і відображають процеси тих перетворень, які приводять до зникнення культур римського часу і формування ранньосередньовічної слов'янської культури в цьому регіоні.

Із викладеного вище випливає, що значна частина черняхівських пам'яток лісостепової зони належала слов'янам. Слов'янське населення в V ст. поряд з ліпним користувалося і гончарним сіроглиняним посудом, який побутує тут до кінця V ст. н. е. Слов'янські поселення з чисто ліпними керамічними комплексами слід датувати не раніше VI ст. н. е.

Таким чином, з відкриттям пам'яток V ст. н. е., з одного боку, типологічно пов'язаних зі старожитностями черняхівської і київської культур, з другого — із слов'янськими ранньосередньовічними культурами, отримано недостаючу ланку в ланцюгу культурного розвитку слов'янського населення I тисячоліття н. е.

Продовжувалось вивчення слов'янських пам'яток етапу Луки-Райковоцької і давньоруських старожитностей. У Подніпров'ї проведено широкі археологічні розкопки на городищі VIII—X ст. Монастирськ у Черкаській області (Є. В. Максимов, В. О. Петрашенко) і на поселенні Волинцеве (О. В. Сухобоков, С. П. Юренко), в Попрутті досліджувалось городище IX—X ст. Ревна I (Б. О. Тимощук, І. П. Русанова, Л. П. Михайлина), на Південному Бузі — городище X—XI ст. поблизу с. Сожки²⁷. Роботи, проведені Б. О. Тимощуком по вивченню слов'янських і давньоруських пам'яток на Правобережжі Середнього Дністра в межах Чернівецької області, виділяють цей район як за кількістю досліджених пам'яток, так і присвячених їй публікацій²⁸.

²⁶ Приходнюк О. М. Раннеславянские археологические комплексы. — Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск. 1980, с. 146, 147.

²⁷ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянское поселение VIII—X вв. на Среднем Днепре. — Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 70—71.

²⁸ Михайлина Л. П., Русанова И. П., Тимощук Б. А. Селище и городище Ревна I. — АО, 1978 г. М., 1979, с. 370—371; Хавлюк П. И. Исследования на Южном Буге. — АО, 1978 г. М., 1979, с. 415.

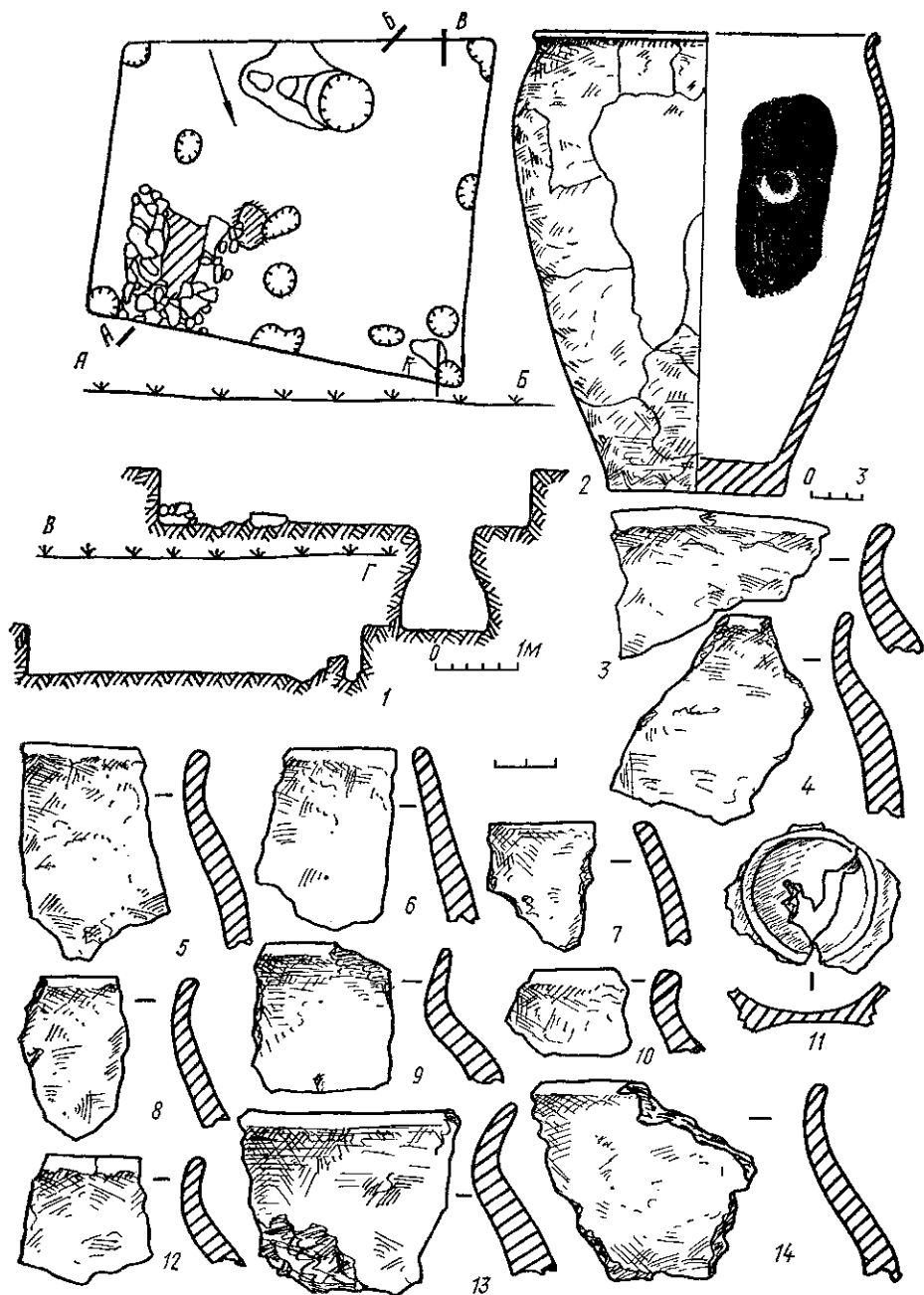

Рис. 6. Житло № 13 із слов'янського поселення Лука-Кавецьинська і знахідки із нього (1—10, 12—14 — ліпна кераміка; 11 — денце гончарної посудини).

Дослідження слов'янських пам'яток V—IX ст. в останні роки дозволяють уточнити їх локально-хронологічне членування, виділити декілька хронологічних етапів. У світлі нових матеріалів не слід усі пам'ятки VIII—IX ст. межиріччя Дніпра і Дністра окреслювати назвою «тип Луки-Райковецької», як це прийнято в літературі. Помітна відмінність керамічних комплексів у різних районах їх поширення (наприклад: Східної Волині, Західного Побужжя, Подністров'я) вказує, що останні відносяться до етапу Луки-Райковецької, що визначає їх одно-

часовість, а не однотипність. Звідси випливає, що визначення «етапу Луки-Райковоцької» щодо слов'янських пам'яток VIII—IX ст. Правобережної України найбільш відповідає тим реальностям, які установлені останніми археологічними дослідженнями. Загалом отриманий матеріал значно розширює джерельну базу вивчення періоду становлення Давньоруської держави.

Значна увага приділяється вивченню укріплених поселень-городищ і давньоруських міст. Городища на східнослов'янських землях з'являються вже в VI—VIII ст. н. е. (Зимне, Хотомель, Київ, Пліснеськ та ін.). Вони мали різне призначення: частина із них була племінними центрами — місцем перебування племінних вождів і військової дружини, місцем поганських культів і т. п. Одночасно всі вони використовувалися для оборони. Деякі із ранніх городищ переросли в давньоруські міста, як, наприклад, Київ, дослідженню якого присвячена окрема стаття. Всестороннє вивчення городищ, особливо ранніх, допомагає з'ясувати закономірності, які обумовили ті процеси, що привели до утворення Давньоруської держави.

З виникненням Київської Русі почалося планомірне будівництво городищ, особливо на південних її кордонах, як опорних пунктів освоєння державної території, підпорядкування населення владі київських князів.

Рівень соціально-економічного розвитку Русі найбільш повно відображають матеріали давньоруських міст. Сам факт виникнення міст вказує на глибокі соціально-економічні перетворення в суспільному розвитку Русі. У цьому відношенні першочергове значення мають планомірні дослідження Києва — столиці Давньоруської держави, а також інших великих міських центрів: Чернігова, Переяслава-Хмельницького, Любича та інших, які досліджуються протягом багатьох років. Останнім часом проведено розкопки Галича (В. В. Ауліх), Новгород-Сіверського (А. В. Куза, Р. С. Орлов, О. П. Моця), Путивля (О. В. Сухобоков), Білої Церкви (Р. С. Орлов), Володимира-Волинського, Луцька (М. М. Кучінко) та ін.²⁹

Розкопки міст дають цінні відомості не лише щодо їх структури, житлових і оборонних споруд, хронології поетапного розвитку, але й формування різних соціальних груп у період переходу від племінних союзів до утворення держави і встановлення феодальних відносин. Здобутий матеріал є важливим джерелом дослідження багатогранної давньоруської культури, економіки, процесів суспільного розподілу праці³⁰.

Експедиція під керівництвом М. П. Кучери проводить дослідження широко відомих оборонних споруд — Змійових валів, які тягнуться на десятки кілометрів, прикриваючи численні міські центри, зокрема Київ, і князівські резиденції за межами столиці. Результати цих робіт показали, що лише археологічні розкопки можуть дати відповідь на питання про характер і походження цих споруд. В основі їх насипів лежали дерев'яні конструкції — кліті, характерні для оборонних валів, що оточували давньоруські міста і городища. Знайдено деякі датуючі предмети. Польові спостереження і отримані матеріали дозволяють вважати, що Змієві вали споруджені в ранній період існування Давньоруської держави для захисту Середнього Подніпров'я від нападів кочівників.

²⁹ Ауліх В. В., Оприск В. Г., Петигирич В. М. Исследования Галичского отряда Прикарпатской экспедиции.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 292; Ауліх В. В. Раскопки Галичского городища.— АО, 1979 г. М., 1980, с. 249; Коваленко В. П., Куза А. В., Орлов Р. С. Раскопки в Новгород-Северском.— АО, 1979 г. М., 1980, с. 280—281; Сухобоков О. В. Новые исследования древнерусского Путивля.— АО, 1979 г. М., 1980, с. 342—343; Кучинко М. М., Лукьянчук Ю. А., Мотлюк Н. Г., Сташук В. А. Охранные работы в г. Луцке и его окрестностях.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 347.

³⁰ Кучера М. П. Об одном типе застройки древнерусских поселений.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.— Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 153.

Комплексне вивчення давньоруських пам'яток включає розкопки поселень і могильників, дослідження яких набирає розмаху, співрозмірного їх науковому значенню. Провадиться робота по систематизації і аналізу здобутого матеріалу із розкопок могильників дореволюційного часу і радянського періоду, здійснюються нові розкопки (О. П. Моця)³¹. Ці матеріали являють собою джерело для вивчення етнографічних особливостей і соціального складу давньоруського населення, простеження еволюції поховального обряду під впливом заміни поганського культу християнським.

Дослідженню поселень, що являються домінуючою категорією давньоруських пам'яток і матеріали яких відображають діяльність основних продуцентів матеріальних благ у давньоруському суспільстві, довгий час незаслужено приділялося менше уваги, ніж городищам і містам, які дають вироби високоорганізованого ремесла, дорогоцінні предмети давньоруського ювелірного мистецтва, відкривають можливості вивчення монументальної архітектури. Зараз це становище поступово виправляється. Проведено значну роботу по впорядкуванню і систематизації вже нагромаджених матеріалів. Підготовлено до друку карту давньоруських поселень і городищ Подніпров'я, здійснено нові розкопки поселень, які пережили період монгольського іґа (С. О. Беляєва)³². Вивчення цих старожитностей спростовує концепції тих буржуазних дослідників, які вважали, що давньоруські землі під час монголо-татарського іґа були повністю спустошені і обезлюднені. Тепер переконливо доведена безперервність існування більшості населених пунктів і після монголо-татарської навали, відновлення функціонування зруйнованих поселень. Установлена спадкоємність розвитку форм кераміки домонгольського і монгольського періодів. Завдяки використанню природничих методів (металографії, хімічного та спектрального аналізу, статистичної обробки кераміки) отримано якісно нові дані про розвиток таких галузей господарства, як металургія і металообробка, гончарство. Разом з тим археологічні дослідження підтвердили висновки радянських вчених і дали нові докази про негативні впливи монголо-татарського іґа на соціально-економічний, політичний і культурний розвиток південно-руських земель. На конкретних матеріалах простежено уповільнення темпів розвитку давньоруських міст і сіл. Ці проблеми вимагають дальшого поглибленого вивчення з врахуванням результатів археологічних досліджень.

Таким чином, у галузі слов'яно-руської археології ведеться цілеспрямована планомірна робота по дослідженню старожитностей Східної Європи від рубежу нашої ери до кінця раннього середньовіччя. Разом з тим для фундаментального вирішення багатьох проблем слов'яно-руської археології необхідні подальші польові дослідження, удосконалення методів опрацювання нагромаджених матеріалів з використанням природничих наук, кваліфіковані теоретичні розробки етнокультурних та соціально-економічних проблем. Слід зазначити, що не всі періоди I тисячоліття н. е. однаковою мірою висвітлені археологічними матеріалами. До найменш досліджених належать пам'ятки I—II і V ст. н. е. в басейнах Дніпра, Дністра, Вісли і Дунаю. Їх розкопки лише почалися, вони повинні заповнити хронологічні лакуни, що заважають поставити на належний рівень вивчення питань спадкоєм-

³¹ Моця А. П. Труположение и трупосожжение у славян Среднего Поднепровья.— В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 115—122; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. по данным погребальных памятников.— Автореф. дис... канд. ист. наук, К., 1980.

³² Беляева С. О. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині.— Археологія, 1974, вип. 13, с. 93—94; Беляева С. О. Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм.— Археологія, 1979, вип. 29, с. 98—107; Беляева С. О. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук, Киев, 1978.

ності культур римського і ранньосередньовічного часу. Від правильного розуміння пам'яток перших століть нашої ери великою мірою залежить визначення в плані ретроспекції етнічної атрибуції лісостепових культур, ранньозалізного часу і встановлення первісної території заселення слов'ян.

Потребують поглибленого дослідження всі категорії давньоруських пам'яток і, зокрема, сільських поселень та могильників, без чого важко зрозуміти соціальну та економічну структуру давньоруського суспільства. Необхідно розширити розкопки давньоруських міст. Проблема їх виникнення і розвитку на різних етапах ще жде свого вирішення. Серйозної уваги вимагають дослідження пізньосередньовічних пам'яток України, які становлять важливе джерело вивчення процесів формування української народності, її території і мови. Поєднання польових досліджень слов'яно-руських старожитностей і теоретичних розробок сприятиме вирішенню багатьох аспектів як ранньослов'янської, так і давньоруської археології та історії.

В. Д. БАРАН

Итоги исследований в области славяно-русской археологии (1976—1980 гг.)

Резюме

Отдел раннеславянской, древнерусской и средневековой археологии Института археологии АН УССР осуществляет координацию исследований археологических памятников I и начала II тысячелетия н. э. на территории республики. Эти исследования производятся в тесном сотрудничестве с археологами-славистами Москвы, Ленинграда, Белоруссии и Молдавии. С 1982 г. совместно с Институтом археологии АН СССР и Институтом археологии Болгарской АН начинается разработка темы «Славянские и протоболгарские культуры на территории СССР и НРБ», включающей исследования раннесредневековых памятников как на территории Болгарии, так и в СССР, в том числе на Украине.

В 1975—1980 гг. осуществлены исследования большого количества памятников зарубинецкой, пшеворской, липицкой, черняховской, киевской культур, древностей славян раннего средневековья, памятников Древней Руси, которые охватывают период от рубежа нашей эры до XIII—XIV вв. включительно.

Крупные исследования осуществлены на славянских раннесредневековых поселениях у сел Рашков, Лука-Каветчинская, Кодын. Исследуются древнерусские города: Галич, Новгород-Северский, Путивль, Белая Церковь и др. Начато планомерное изучение Змиевых валов. Особенно крупные раскопки ведутся на территории древнего Киева, которым посвящена специальная статья.

Результаты полевых исследований и теоретических разработок положены в основу семи монографий, пяти сборников и большого количества статей, подготовленных в десятой пятилетке.

П. П. ТОЛОЧКО, М. А. САГАЙДАК

Вивчення стародавнього Києва у 1976—1980 рр.

Вагомим внеском у висвітлення питань історії та культури стародавнього Києва були дослідження 1976—1980 рр. За вказаний період значно розширилися масштаби археологічних розкопок, якими була охоплена територія усіх структурних районів стародавнього Києва — дитинця, посадів, околиці та пригородів. У різних пунктах «міста Володимира», «міста Ярослава», Подолі, Києво-Печерської лаври, давньоруського Вишгорода та інших закладено 20 розкопів, досліджено понад 44 тис. м² площі.

Програма археологічного вивчення київської території передбачала вирішення цілого комплексу проблем. Важлива роль відводилася